Materiały i Sprawozdania
Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
Tom XX
Rzeszów 1999

Jan Chochorowski, Sergej Skoryj

Kobiece nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego

Do najbardziej efektownych w sensie estetycznym i interesujących w znaczeniu poznawczym składników inwentarza centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, należy zespół złotych aplikacji kobiecego nakrycia głowy. Składa się on ze 138 naszywek z cienkiej blaszki zalegających w momencie odkrycia bezpośrednio na klepisku komory grobowej, w zdecydowanej większości in situ (fot. 1). Z punktu widzenia pozycji zalegania tworzą go jakby dwa podzespoły (fot. 2); jeden składający się z 34 kolistych aplikacji z przedstawieniem Meduzy-Gorgony i 54 małych kokardkowatych naszywek, zalegających w większości w układzie liniowym i drugi, w skład którego wchodzi 21 trójkątnych blaszek, 7 fragmentów taśmy z kolistymi zawieszkami-brzękadełkami, 16 aplikacji z przedstawieniami zwróconych do siebie głowami zajęcy, 5 wąskich, ażurowych taśm i szerokiej, długiej taśmy – diademu (tzw. „metopidy")[1], zalegających w układzie koncentrycznym, mniej więcej pośrodku linii zalegania naszywek pierwszego podzespołu (ryc. 1, tab. 3–4). Charakter aplikacji i ich rozmieszczenie pozwalają sądzić, iż zdeponowano tu dwie części paradnego nakrycia głowy: rodzaj czapki i narzutki-welonu. Z czapką można łączyć skupienie rozmieszczonych koncentrycznie naszywek znajdujących się w centrum całego zespołu, zaś z narzutką złote aplikacje zalegające liniowo i tworzące jakby skrzydłapoły po obydwu stronach pozostałości czapki.

Elementy bogatego, paradnego nakrycia głowy w postaci czapki i narzutki zostały przy tym jakby celowo wyeksponowane w newralgicznym punkcie komory grobowej. Znajdowały się one bowiem „w nogach" pomostu, na którym złożono ciało „księcia", pomiędzy ustawionymi w narożniku pieńkami-stołkami – symbolicznym miejscem „spożywania" przez zmarłego władcę posiłku – a kotłami osadzonymi we wnęce glinianej atrapy pieca i ustawioną w sąsiedztwie misą pierwotnie wypełnioną zapewne wodą do umycia rąk oraz stojącymi pod ścianą amforami z winem. Było to więc jakby centralne miejsce pośrodku zainscenizowanego posiłku czy uczty „spożywanej" na symbolicznym biwaku. Z rozmieszczenia poszczególnych elementów wyposażenia grobowego widać wyraźnie, że miejsce to pozostawiono wolne, rezerwując je dla wyeksponowania stroju i specjalnie przygotowano. Aplikacje zalegały bowiem na podściółce z trawy, czyli na swoistym „legowisku" urządzonym podobnie jak łoże-mary, na których złożono ciało „księcia". Układ aplikacji sugeruje, że obydwie części nakrycia głowy ułożone zostały jako funkcjonalna całość, stroną przednią (czołową) – wyznaczoną przez ułożenie diademu-metopidy i orientację przedstawień Gorgon – zwróconą w stronę kotłów ustawionych na symbolicznym palenisku. Aranżacja całości pozwala przy tym sądzić, iż w tej (tzw. „gospodarczej") części komory grobowej, to właśnie brązowe kotły napełnione przygotowanym pożywieniem (baraniną i koniną), były centralnym elementem zainscenizowanej sytuacji. Złożony w ten sposób strój miał więc zapewne symbolizować obecność osoby (kobiety), zajmującej widoczne miejsce i „zwróconej twarzą" podobnie jak książę (gdyby mógł zasiąść na przygotowanym dla niego w narożniku komory „tronie"), w stronę ogniska z kotłami. Można stąd wnioskować, iż „scenarzystom" chodziło o symboliczne przywołanie osoby bliskiej „księciu", jego „towarzyszki życia" (żony?, nałożnicy?) poprzez złożenie i pogrzebanie jej stroju. Musiały też zaistnieć istotne powody, które zadecydowały, iż nie zastosowano się do właściwych Scytom (wg przekazu Herodota – IV:71), zasad postępowania nakazujących uśmiercenie i pogrzebanie z władcą jego małżonki.

Z punktu widzenia zagadnień związanych z samą rekonstrukcją stroju i jego funkcji, najważniejsze znaczenie ma właśnie fakt pieczołowitego złożenia w grobowcu co zadecydowało, iż mamy tu do czynienia z obiektem kompletnym, zalegającym w pozycji ułatwiającej interpretację. W zakresie semantyki tego znaleziska ważna jest natomiast okoliczność, że musiał on być znaczeniowo reprezentatywny dla właścicielki, a więc może służyć za deskryptor jej statutu społecznego (w tym rodzinnego).

Mimo, iż zasadniczo zdecydowana większość elementów (aplikacji) tego zespołu zalegała *in situ*, to część z nich uległa jednak wtórnemu przemieszczeniu. Wynikało to z jednej strony ze sposobu zdeponowania stroju, tj. zaaranżowania sytuacji w taki sposób aby znaczeniowo był on wyrazisty, z drugiej zaś z zaistnienia procesów redepozycyjnych (prze-

[1] Rodzaj diademu, złota taśma naszywana na otoku kalafu nad czołem, bądź też noszona oddzielnie naszyta na wąskiej, tekstylnej (?) taśmie.

Ryc. 1. Rozmieszczenie aplikacji kobiecego nakrycia głowy w centralnym grobowcu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego
Abb. 1. Verteilung der Applikationen der weiblichen Kopfbedeckung in der Zentralbestattung des groß-Kurgans von Ryžanovka
Рис.1. Расположение аппликаций женского головного убора в центральной гробнице Большого Рыжановского кургана.

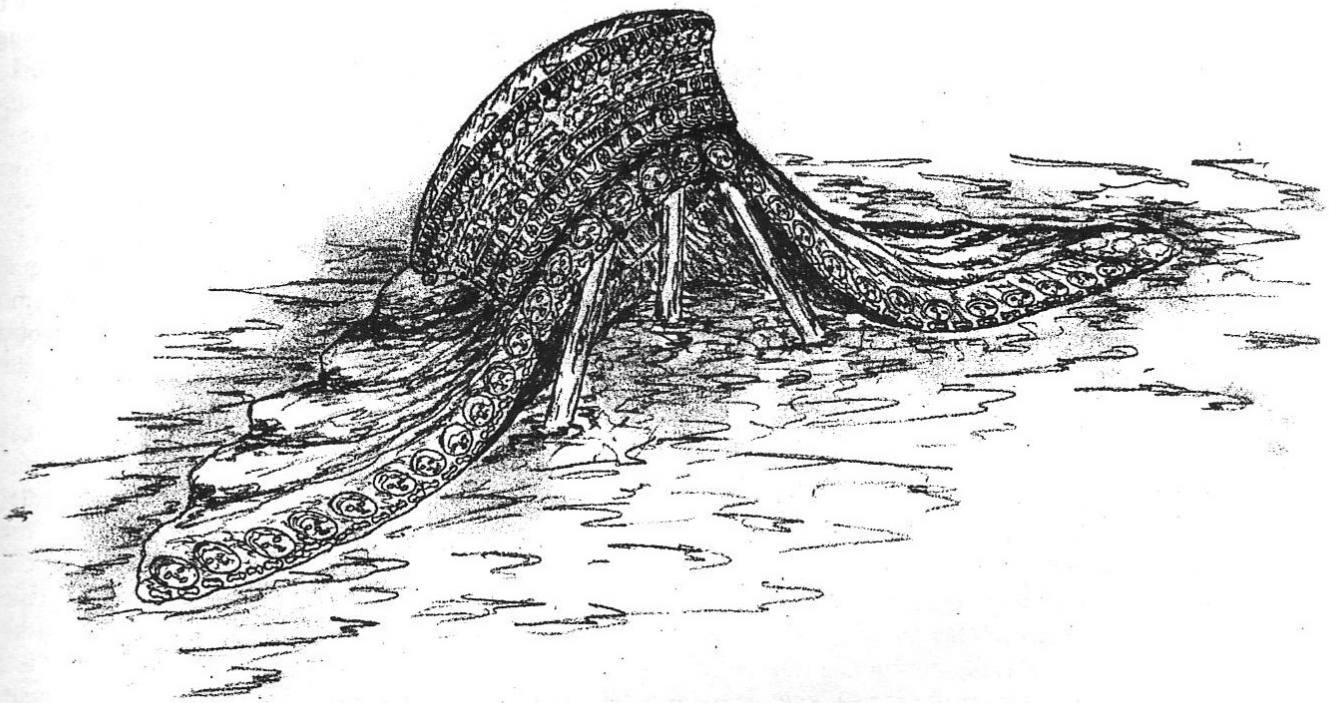

Ryc. 2. Schemat zainstalowania kobiecego nakrycia głowy jako elementu aranżacji wnętrza komory grobowej (*Rys. J. Chochorowski*)
Abb. 2. Schematische Darstellung der Anordnung der weiblichen Kopfbedeckung als Bestandteil der Inneneinrichtung der Grabkammer
Рис.2. Схема внедрения женского головного убора как элемента обустройства интерьера погребальной камеры (*Рис. Я. Хохоровски*)

mieszczenia spowodowane zawaleniem się glinianego stropu komory grobowej oraz przeciąganie poszczególnych elementów przez gryzonie?), które nieco „odkształciły" pierwotny układ. Jest dość prawdopodobne, że dla lepszego wyeksponowania obydwóch składników stroju, nie ułożono ich bezpośrednio na przygotowanej podściółce ale zawieszono na niewielkim stelażu (kołeczku?), układając na klepisku jedynie poły narzutki (ryc. 2). Dopiero pod ciężarem brył lessu opadających ze stropu[2], poszycie (denko) czapki zostało rozerwane a całość instalacji opadła zalegając na podłożu. Spowodowało to dość znaczne deformacje i odkształcenie pierwotnego układu aplikacji, zwłaszcza w przedniej części czapki (nad metopidą, *nota bene* wyraźnie wtórnie przełamaną). Najbardziej sugestywną przesłanką za takim sposobem aranżacji jest przemieszczenie na odległość około 20 cm od centrum czapki dwóch elementów: taśmy z brzękadełkami (nr 99) i trójkątnej blaszki (nr 79). Zapewne wraz z kawałkiem materii zostały one wyrwane z czapki i zaczepiły się po jej opadnięciu na wierzchołku stelaża. Przemawia za tym charakterystyczne wygięcie taśmy nr 99, które jest następstwem takiego przebiegu odkształceń redepozycyjnych. Po kolejnym uderzeniu bryły lessu ze stropu, ewentualnie zbutwieniu (?) drewnianego (?) stelaża, te dwa elementy połączone kawałkiem materii uległy przemieszczeniu na odległość wyznaczoną długością przewróconego stelaża (około 20 cm)[3]. Obydwie przemieszczone naszywki musiały pochodzić z przedniej części czapki, a więc z tego miejsca, które zostało silniej porozrywane, czego skutkiem są wyraźne przemieszczenia aplikacji po tej stronie. Wyrwany fragment nie może bowiem pochodzić z tylnej części, gdzie układające się promieniście obok siebie, trójkątne aplikacje zalegają niewątpliwie *in situ*. Wykluczone są też obydwa boki czapki, ponieważ w tej części koncentrycznego układu taśmy z brzękadełkami też zalegają na swoim miejscu. Brak natomiast takiej taśmy w przedniej części, nad metopidą, gdzie układ trójkątnych naszywek jest również silnie zaburzony. Wszystko to wskazuje, że czapka podwieszona była na stelażu przednią – górną częścią, co przy jej ukośnym ułożeniu wywoływało efekt zorientowania w stronę kotłów na „palenisku" tak, jakby znajdowała się na głowie siedzącej (np. w kucki) i zwróconej w stronę ogniska osoby.

Kolejnym problemem, który nasuwa się przy próbie odtworzenia układu w jakim złożono obydwie części nakrycia głowy jest wzajemna pozycja ich zalegania. Można bowiem w pełni zasadnie domniemywać, że odzwierciedla ona rzeczywisty sposób noszenia, właściwy tej kategorii stroju w określonym środowisku. Nie jest to łatwe zadanie, ponieważ właśnie w miejscu nakładania się aplikacji z obydwóch części nakrycia, obserwujemy największe deformacje układu. Jak już zauważono obejmują one głównie naszywki przedniej części czapki co oznacza, iż w tej części kompletu kontakt zdobionego naszywkami kraja narzutki i otoku czapki był najbliższy. Silne przemieszczenie z układu liniowego aż pięciu aplikacji z przedstawieniem Meduzy-Gorgony (nr-y 15–19), utrudnia jednak stwierdzenie czy narzutkę nałożono na czapkę, czy odwrotnie – czapkę na narzutkę. Jednakże dwie naszywki kraja narzutki (nr 20–21), które zdają

[2] Obserwacje stratygraficzne dokonane w trakcie eksploracji pozwalają sądzić, iż ze stropu opadały najpierw pojedyncze bryły lessu a dopiero po jakimś czasie zawalił się on całkowicie (zob.: J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1997, s. 85).

[3] Potwierdza to sugestie, że zawalenie się stropu nastąpiło dość szybko po dokonanym pochówku i zamknięciu komory grobowej. Tekstylne pokrycie czapki, na którym naszyte były aplikacje nie zdążyło bowiem jeszcze zbutwieć.

się zachowywać układ liniowy w stosunku do aplikacji z prawej poły (nr-y 22–34), zalegają wyraźnie pod ozdobnymi elementami wystroju czapki. Ponieważ ich pozycja pierwotna jest tu wyraźnie zachowana, a nigdzie nie stwierdzamy sytuacji odwrotnej (tzn. zalegania in situ ozdób narzutki na aplikacjach czapki), trzeba uznać, że to właśnie czapka została nałożona na narzutkę. Narzutka była więc zapewne upinana bezpośrednio na głowie tak, iż kraj zdobiony przedstawieniami Meduzy-Gorgony nakrywał czoło, przechodząc w luźno zwisające po dwóch stronach poły. Taki sposób noszenia uzasadniają, zarówno sposób naszycia tych aplikacji (oś prostopadła do krawędzi) jak i apotropeiczna funkcja przedstawienia. Upięcie narzutki na czapce niweczyłoby ten ostatni akcent, a poza tym kłóciło się z estetyczną wymową wystroju czapki zakrywając znaczną część – dookolnie przecież rozmieszczonych – aplikacji.

Koncentryczny układ aplikacji pochodzących z wystroju czapki przesądza o jej kolistym kształcie, łącznie z górną częścią (denkiem). Skumulowanie się naszywek – mimo wtórnych przemieszczeń sięgających 0,5 (nr-y 101–102) a nawet ponad 1 m (nr 140) – w układzie kolistym na wąskiej przestrzeni, sugeruje raczej jej niewysoką formę. Przy wysokiej formie tekstylnego korpusu, usztywnionego zapewne jakimś szkieletem dla lepszego wyeksponowania aplikacji, podatność na przemieszczenia poszczególnych elementów wystroju po destrukcji podłoża byłaby znacznie większa. Obwód czapki można zatem wyliczyć bezpośrednio na podstawie rozkładu aplikacji. Tworzą one krąg o średnicy około 21 cm, co daje nakrycie głowy o obwodzie około 66 cm. Bardziej szczegółowe szacunki są możliwe przy założeniu, iż któreś ze zdobiących czapkę aplikacji naszyte były (za czym przemawia koliste rozmieszczenie) dookoła otoku, obok siebie i – ponadto – że zachowały się w komplecie. Praktycznie możemy się liczyć z taką sytuacją w przypadku taśm z wisiorkami-brzękadełkami, które łącznie liczą 68 cm długości i naszywek z przedstawieniami zajęcy, które naszyte obok siebie dają krąg o obwodzie 58 cm. Z pozostałych elementów metopida ma 35 cm długości ale zdobiła ona wyłącznie czołową część czapki jako główny element wystroju (rodzaj diademu)[4]. Ażurowe taśmy dające razem pasmo o długości 44 cm, nie przetrwały w komplecie. Świadczy o tym ich stan zachowania (pogięte, połamane), związany z bardzo delikatną formą. Brak końcówek z otworami do naszycia u niektórych fragmentów świadczy, że zdekompletowanie nastąpiło przed złożeniem do grobu. Trójkątne blaszki, ułożone obok siebie tworzą linię o długości 37 cm, ale ten rodzaj aplikacji nie może być tu brany pod uwagę. Ich dośrodkowy układ i płaskie zaleganie na powierzchni całego skupienia naszywek (ryc. 1, nr-y 83–95) dowodzi, iż były one naszyte od góry na denku czapki, przy jego krawędzi.

Dane decydujące o wymiarach i wystroju czapki (w tym rozmieszczeniu aplikacji) zawarte są w stratygrafii i planigrafii obiektu. Z układu aplikacji wynika niezbicie, że trójkątne blaszki zdobiły jej najwyższą (krawędź denka), zaś metopida najniższą (krawędź otoku) część. Pozostałe aplikacje naszyte były zapewne na otoku. Górna część otoku, czy raczej brzeg czapki na złączeniu denka z otokiem obszyte były taśmą z wisiorkami. Niewątpliwie była to najszersza część czapki (średnica 68 cm) wysunięta przed otok, tak by brzękadełka zwisając swobodnie, w pełni wyeksponowane, mogły pełnić swą funkcję estetyczną i zarazem magiczną (apotropeiczną?). Dowodzi tego częste zaleganie taśm z brzękadełkami obok trójkątów, tak w nienaruszonej (nr-y 83–95 i 96–97), jak i naruszonej (np. nr-y 79 i 99 wyrwane na jednym kawałku tkaniny) części obiektu. Stratygraficznie, w miejscu nie zaburzonym, taśmy z wisiorkami-brzękadełkami zalegają zresztą pod trójkątami (np. nr-y 83, 85 i 97). Poniżej brzegu czapki, pod taśmą z wisiorkami naszyte były w linii ciągłej blaszki z przedstawieniami zajęcy. Zasadnicze znaczenie ma tu znalezienie tych elementów w bezpośredniej bliskości, w nienaruszonej części obiektu (np. nr-y 97 i 106–108, 123, 98 i 120–122, 96 i 124), ale jeszcze bardziej wymowne jest zaleganie obok siebie dwóch silnie przemieszczonych aplikacji (nr-y 101–102), przeciągniętych (?) przez gryzonie (?) na jednym kawałku tkaniny (!). Miejsce na otoku między pasmem z blaszek ozdobionych przedstawieniami zajęcy a metopidą musiały zatem zajmować, wąskie ażurowe taśmy. Uzasadnia to ich roślinna, podobna do motywów przedstawionych na metopidzie stylistyka, a ponadto przypadki sąsiedztwa z metopidą, stwierdzone w układzie planigraficznym (nr-y 100 i 113, 115, 117, 119). Rzuca się zresztą w oczy również zaleganie ażurowych taśm obok i pod blaszkami z przedstawieniami zajęcy (nr-y 119 i 120–122 oraz 112 i 113). Brak ażurowych taśm w tylnej (nienaruszonej) części obiektu świadczy, że towarzyszyły one metopidzie, przyszyte na przedniej i bocznych stronach otoku. Przemawia za tym również zbliżona długość obydwóch elementów (44 i 35 cm).

W efekcie wystrój czapki przedstawiał się następująco (fot. 5): dolną część otoku zdobiła metopida, nad nią biegł fryz z ażurowych taśm i (wyżej) z blaszek z zającami. Suma szerokości poszczególnych elementów (2,3 + 1,3 + 1,3 cm) określa wysokość tej części otoku na około 5-6 cm, przy średnicy około 58 cm, wyznaczonej długością pasma aplikacji z zającami. Całość zwieńczona była taśmą z luźno zwisającymi brzękadełkami o łącznej (taśma + wisiorek) szerokości 1,6/1,8 cm, naszytymi na brzegu denka, co zwiększa wysokość czapki do około 8 cm. Efekt swobodnego zwisania brzękadełek zapewniała większa średnica denka wynosząca (zgodnie z długością taśm z wisiorkami) 68 cm. Nadawało to czapce lekko grzybiasty kształt. Krawędź denka obszywały trójkątne blaszki o wysokości 1,9/2,0 cm, zwrócone węższym bokiem (podstawą) na zewnątrz. Analiza układu rozmieszczenia trójkątnych blaszek w nienaruszonej części obiektu (w zestawieniu z ich liczbą – 21 egz.) wskazuje, że w tylnej części czapki były one rozmieszczone znacznie gęściej niż w przedniej (ryc. 3). Uzasadnieniem takiego zabiegu mógł być w tym przypadku sposób noszenia czapki, przechylonej na tył głowy. W takiej pozycji jej tylna część (w od-

[4] Teoretycznie metopida mogła być naszyta (i noszona) jako typowy diadem na oddzielnym pasku (tekstylnej taśmie), tak jak to miało zapewne miejsce w przypadku nakrycia głowy z kurhanu nr 21 koło wsi Kamenka (L. S. Kločko, Ju.S. Grebennikov 1982, ryc. 8). Rozkład złotych naszywek czapki w znalezisku ryżanowskim, robiący wrażenie silnie zespolonego, przemawia jednak raczej za rozwiązaniem znanym m.in. z kurhanu Tat'janina Mogila (L. S. Kločko, V. Ju. Murzin, R. Rolle 1991, ryc. 3), gdzie metopida była naszyta przy krawędzi otoku.

Fot. 1. Tzw. „gospodarcza" część komory grobowej z elementami funkcjonalnymi zainscenizowanego biwaku, rozłożonego przed kotłami umieszczonymi we wnęce („palenisku") atrapy „pieca". *Fot. J. Chochorowski*

Fot. 1. Der sog. „wirtschaftliche" Teil der Grabkammer mit funktionalen Elementen einer arrangierten Biwakszene mit in dem Innern („Herdstelle") einer „Ofen"-Attrappe aufgestellten Kesseln. *Fot. J. Chochorowski*

Фото 1. Т.н. „хозяйственная" часть погребальной камеры с элементами, инсценирующими привал у котлов, расположенных в устье „печи". *Фото Я. Хохоровски*

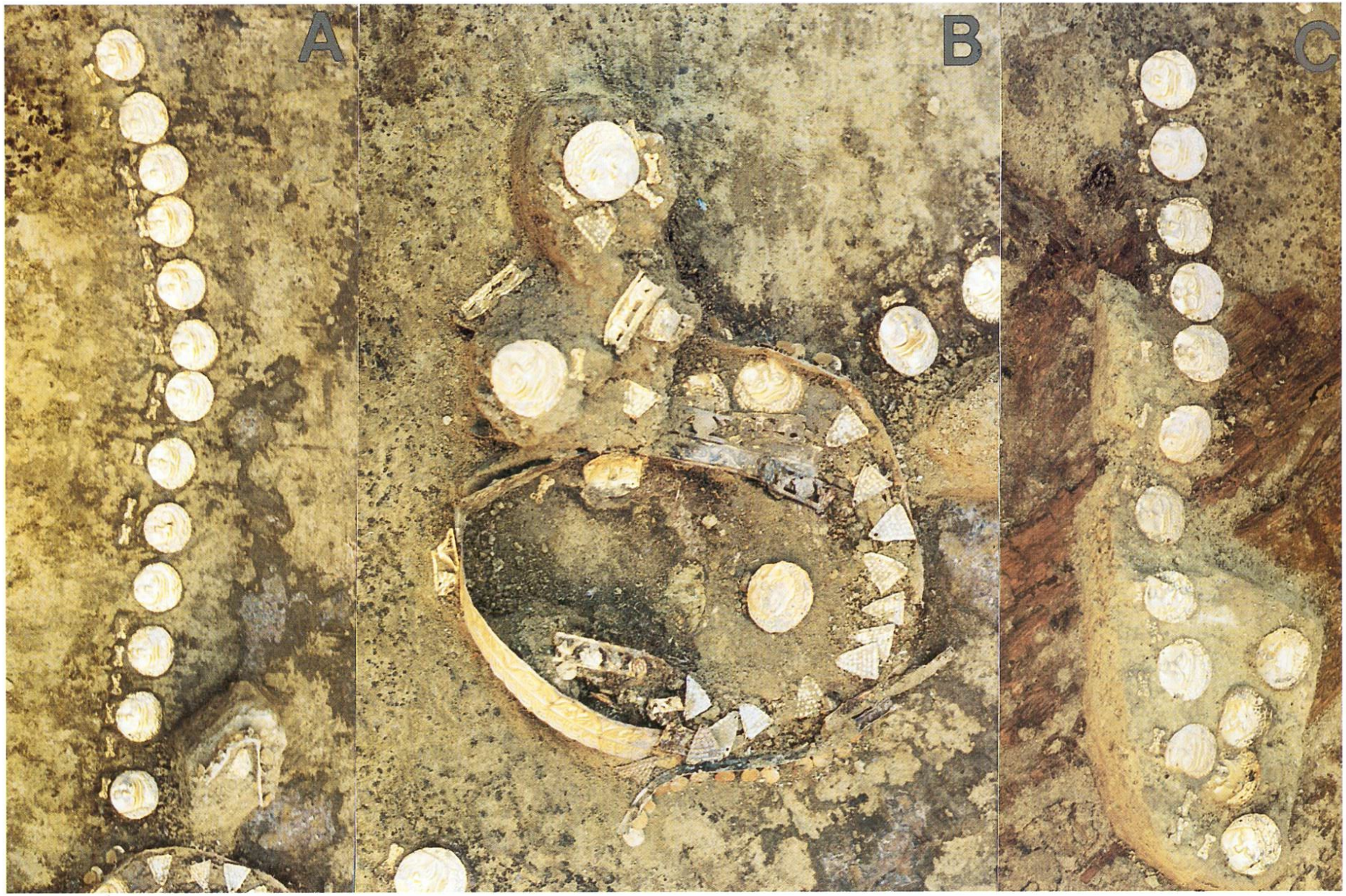

Fot. 2. Złote aplikacje stroju kobiecego zalegające na klepisku komory grobowej. A – naszywki prawej poły narzutki. B – aplikacje czapki. C – naszywki lewej poły narzutki

Fot. 2. Goldapplikationen der Frauentracht auf dem Boden der Grabkammer. A – Besatz vom rechten Umhangteil, B – Applikationen auf der Mütze, C – Besatz vom linken Umhangteil

Фото 2. Золотые аппликации женского убора, залегающие на дне погребальной камеры. A – нашивные бляшки правой полы накидки, B – аппликация шапки, C – нашивные бляшки левой полы накидки

Fot. 3. Zestaw aplikacji zdobiących kalaf z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. A – metopida, B – ażurowe, wąskie taśmy, C – blaszki z przedstawieniami zajęcy, D – taśmy z wisiorkami-brzękadełkami, E – trójkątne naszywki. *Fot. J. Chochorowski*

Fot. 3. Garnitur von Zierapplikationen des Kalafs aus der Zentralbestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka. A – Metopiden, B – durchbrochene schmale Bänder, C – Zierbleche mit der Darstellung von Hasen, D – Bänder mit Klapper–Anhängern, E – dreieckige Besatzstücke. *Fot. J. Chochorowski*

Фото 3. Комплект аппликаций, украшающих калаф из центральной гробницы Большого Рыжановского кургана. A – метопида, B – ажурные узкие ленты, C – бляшки с изображениями зайцев, D – ленты с нашитыми шумящими подвесками, E – треугольные нашивки. *Фото Я. Хохоровски*

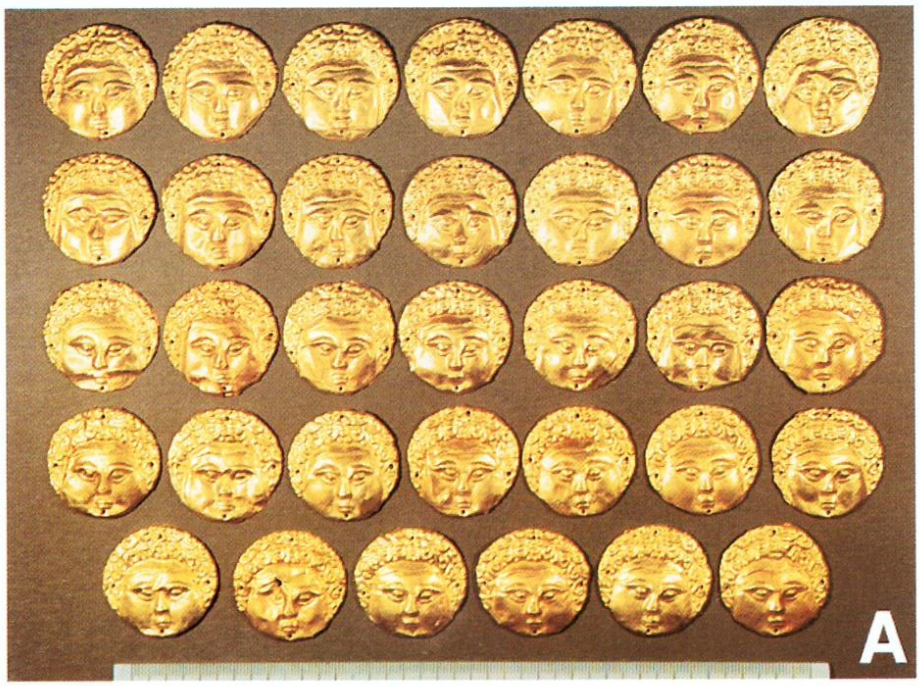

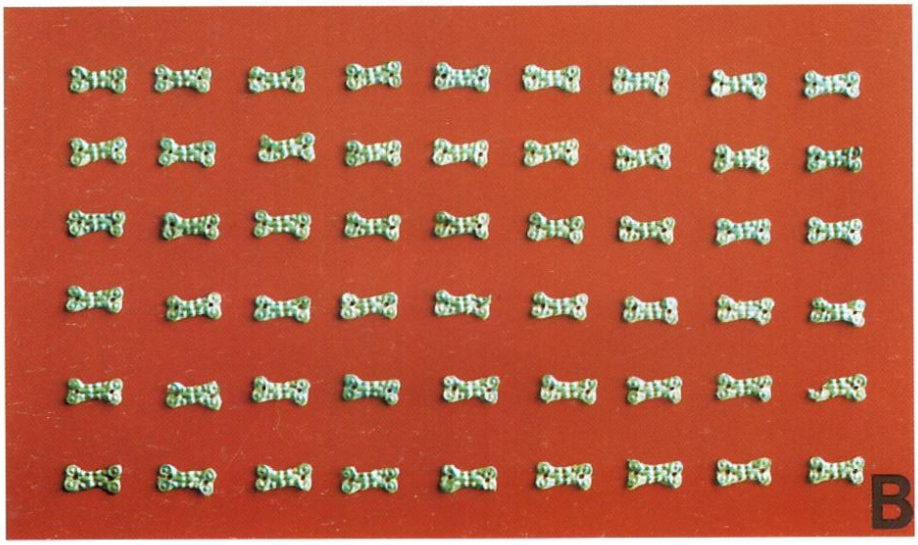

Fot. 4. Aplikacje z obszycia narzutki. A – blaszki z przedstawieniami Meduzy-Gorgony, B – kokardkowate naszywki. *Fot. J. Chochorowski*

Fot. 4. Applikationen vom Umhangbesatz. A – Bleche mit der Gorgo-Medusa-Darstellung. B – kokardenartige Besatzstücke. *Fot. J. Chochorowski*

Фото 4. Аппликация каймы покрывала. A – бляшки с изображениями Медузы-Горгоны, B – бантообразные нашивки. *Фото Я. Хохоровски*

A.

B.

Fot. 5. Rekonstrukcja kalafu z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. A – widok z przodu, B – widok z boku. Autorzy rekonstrukcji: J. Chochorowski i S. Skoryj. Wykonanie: Marzena Sawicz. *Fot. J. Chochorowski*

Fot. 5. Rekonstruktion des Kalafs aus dem Groß-Kurgan von Ryžanovka. A – Ansicht von vorne, B – seitliche Ansicht. Autoren der Rekonstruktion: J. Chochorowski und S. Skoryj. Gefertigt von Marzena Sawicz. *Fot. J. Chochorowski*

Фото 5. Реконструкция калафа из центральной гробницы Большого Рыжановского кургана. А – вид спереди, В – вид сбоку. Авторы реконструкции: Я. Хохоровски и С. Скорый. Изготовила Мажена Савич. *Фот. Я. Хохоровски*

Fot. 6. Rekonstrukcja kobiecego nakrycia głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, z czapką nałożoną na narzutkę. Autorzy rekonstrukcji: J. Chochorowski i S. Skoryj. Wykonanie: Marzena Sawicz. *Fot. J. Chochorowski*

Fot. 6. Rekonstruktion der weiblichen Kopfbedeckung aus der Zentralbestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka, mit auf dem Umhang angebrachter Mütze. Autoren der Rekonstruktion: J. Chochorowski und S. Skoryj. Gefertigt von Marzena Sawicz. *Fot. J. Chochorowski*

Фото 6. Реконструкция женского головного убора из центральной гробницы Большого Рыжановского кургана с шапкой, одетой на покрывало. Авторы реконструкции: Я. Хохоровски и С. Скорый. Изготовила Мажена Савич. *Фото Я. Хохоровски*

Fot. 7. Rekonstrukcja stroju kobiecego z bocznego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego według L. S. Kločko z modyfikacjami J. Chochorowskiego i S. Skorego. Wykonanie: Marzena Sawicz. *Fot. J. Chochorowski*

Fot. 7. Rekonstruktion der weiblichen Kopfbedeckung aus der seitlichen Bestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka nach L. S. Kločko mit Modifikationen nach J. Chochorowski und S. Skoryj. Gefertigt von Marzena Sawicz. *Fot. J. Chochorowski*

Фото 7. Реконструкция женского костюма из боковой гробницы Большого Рыжановского кургана за Л. С. Клочко с модификациями Я. Хохоровского и С. Скорого. Изготовила Мажена Савич. *Фото Я. Хохоровски*

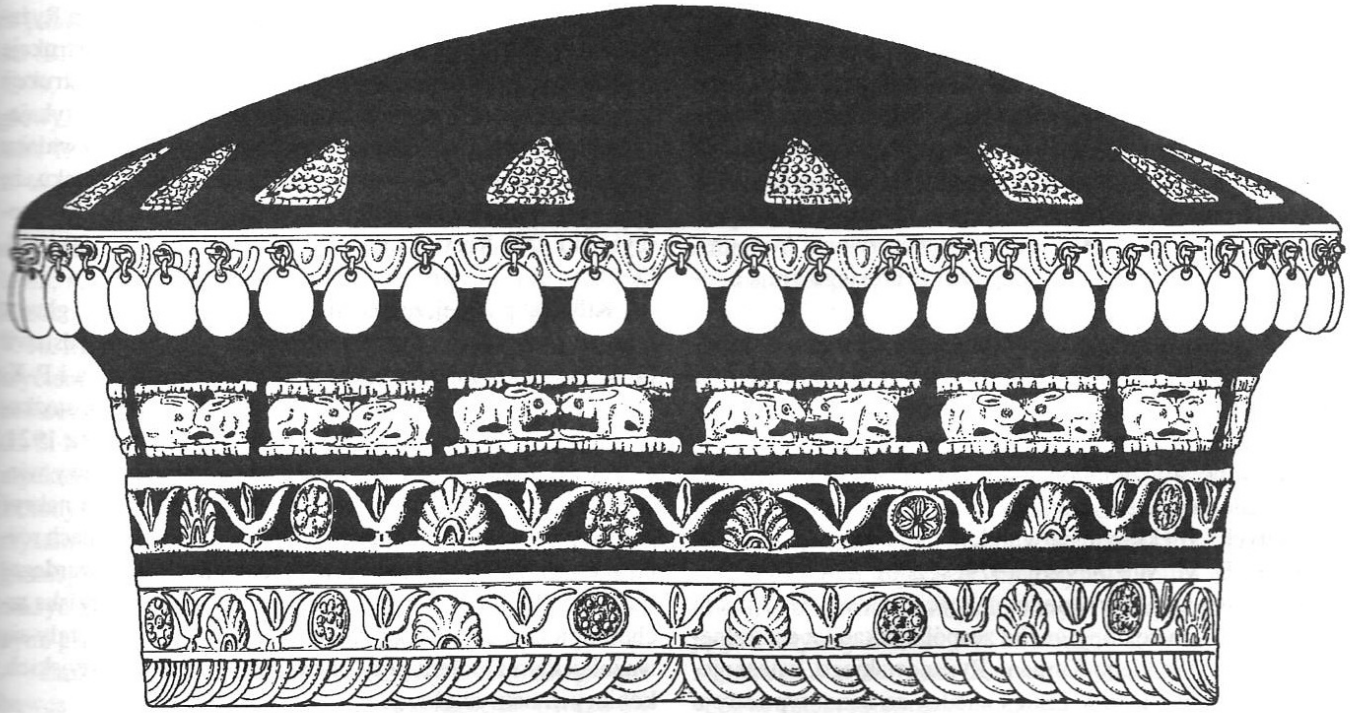

Ryc. 3. Rekonstrukcja rysunkowa kalafu z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. Autorzy rekonstrukcji: J. Chochorowski i S. Skoryj (*Rys. Urszula Socha*)

Abb. 3. Zeichnerische Rekonstruktion des Kalafs aus der Zentralbestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka. Autoren der Rekonstruktion: J. Chochorowski und S. Skoryj (*Gezeichnet von Urszula Socha*)

Рис.3. Графическая реконструкция калафа из центральной гробницы Большого Рыжановского кургана. Авторы реконструкции: Я. Хохоровски и С. Скорый (*Рис. Уршуля Соха*)

różnieniu od przedniej – zwróconej ku górze) była dla obserwatora znacznie lepiej widoczna, co przy większej liczbie naszytych tu aplikacji zapewniało lepszy efekt estetyczny[5]. Lepszą możliwość wyeksponowania ozdób naszytych od góry dawało przy tym denko raczej lekko wypukłe niż płaskie. Należy tu dodać, iż powłoka czapki wykonana była najprawdopodobniej z fioletowej (ewentualnie błękitnej?) tkaniny. Taki odcień miały produkty butwienia substancji organicznej (zapewne tekstylnej) przesyconej barwnikiem, zachowane na tylnej stronie niektórych aplikacji pochodzących z czapki.

Pozostaje jeszcze do omówienia krój i wystrój narzutki. Liniowy układ aplikacji zdobiących zapewne jej skraj przesądza, że miała ona prostą formę chusty (być może półkolistej dla harmonijnego ułożenia się na ramionach i plecach). Za półkolistą formą przemawia też frontalny (asymetryczny) układ aplikacji zwróconych w jedną stronę, tj. w stronę przedniej krawędzi wyeksponowanej przy noszeniu jakby w jednej płaszczyźnie (fot. 6). Wyklucza to raczej interpretowanie tego elementu jako wąskiej taśmy lub pasa, gdyż wtedy należałoby się spodziewać raczej innego układu (symetrycznego), np. z kokardkowatymi blaszkami naszytymi symetrycznie po obydwóch stronach aplikacji z przedstawieniami Meduzy-Gorgony i tymi ostatnimi umieszczonymi np. w osi taśmy, a nie poprzecznie do krawędzi. Nie nastręcza większych trudności oszacowanie długości narzutki. Przy średnicy 3,3/3,4 cm kolistych aplikacji z Meduzami i około 1-centymetrowym odstępie między nimi (zob. ryc. 1) długość ta powinna wynosić około 150 cm (115/116 + 33 cm). Podobny wynik daje symulacyjne zmierzenie długości na podstawie rozkładu aplikacji w obiekcie (przy uwzględnieniu podgięcia lewej poły – nr-y 1–4), choć zaburzony układ w „czołowej" części skupienia aplikacji nieco utrudnia ten zabieg. Niewątpliwie liczba kokardkowatych naszywek zdobiących samą krawędź była pierwotnie większa. Świadczy o tym wzajemny układ naszywek w niektórych partiach obiektu (np. 32–33 i 73–76), sugerujący większe zagęszczenie małych aplikacji. Zapewne narzutka została złożona do grobu już w formie lekko zdekompletowanej (znoszona?). Pozostałości barwnika w resztkach substancji pochodzącej ze zbutwiałej tkaniny na odwrocie naszywek zdobiących narzutkę pozwala sądzić, iż skrojono ją z czerwonego (purpurowego) płótna. Charakter aplikacji, zastosowane barwy tkanin, a zwłaszcza zestawienie obydwóch elementów nakrycia głowy, tj. czapki i narzutki świadczą, że mamy tu do czynienia niewątpliwie z częściami stroju kobiecego (fot. 6).

Przeprowadzone rozważania skłaniają więc do odtworzenia kobiecego nakrycia głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, jako niewysokiej, zapewne lekko wypukłej czapki z cylindrycznym, nieco rozszerzającym się ku górze otokiem. Złote aplikacje były naszyte na sztywnym podłożu pokrytym fioletową lub błękitną (?) tkaniną. Można przypuszczać, że usztywniający szkielet czapki

[5] Być może pewne znaczenie miała tu też podyktowana poczuciem estetycznym chęć zrównoważenia wystroju całego nakrycia głowy (wraz z narzutką), wobec silnego uwypuklenia części czołowej dodatkowo przez obszytą aplikacjami z przedstawieniami Meduzy-Gorgony i kokardkowymi naszywkami krawędź narzutki.

wykonano np. z giętkich witek wierzbowych, ewentualnie z łyka lub kory drzewnej. Znane są przypadki (np. kurhan Staršij Brat w grupie tzw. Trechbratnich Kurganov na Krymie, datowany na IV w. przed Chr.), znalezienia organicznych pozostałości nakrycia głowy, którego szkielet wykonany był właśnie z wierzbowych gałązek (D. S. Kirilin 1968, s. 178). Ryżanowskie nakrycie głowy uzupełniała zapewne półkolista w kroju narzutka wykonana z czerwonej (purpurowej) tkaniny, o długości liczonej wzdłuż prostego kraja około 150 cm.

Należy zauważyć, że barwniki dające czerwony (purpurowy) i błękitny, a także fioletowy kolor w starożytności uchodziły za najbardziej cenne w środowisku scytyjskim i z reguły były importowane. W charakterze czerwonego barwnika używano śródziemnomorskiej purpury; stosowano także północnoafrykański czerwiec, marenę (ryba z rodziny łososiowatych). Błękitnym barwnikiem było indygo przywożone z Indii (B. M. Mozolevskij 1979, s. 206).

Rekonstrukcja paradnego nakrycia głowy w oparciu o kompletny i znaleziony *in situ* zespół aplikacji z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, wnosi niewątpliwie istotne dane w zakres wiedzy na temat typu stroju żeńskiego używanego w środowisku scytyjskim. Na jego kobiecy charakter wskazuje przede wszystkim forma i typ wystroju, a także zestawienie w jednym komplecie czapki i narzutki, właściwe stylowi mody damskiej. Dokonane ustalenia wymagają jednak skonfrontowania z dotychczasowym stanem opracowania tej problematyki. Tematyka stroju scytyjskiego (nie tylko kobiecego), a zwłaszcza nakrycia głowy należy przecież do najbardziej ważkich i od dawna podejmowanych przez badaczy kultury scytyjskiej. Nakrycie głowy jest bowiem jednym z ważniejszych komponentów scytyjskiego stroju kobiecego. Tak jak u wielu ludów w czasach starożytnych, w większym stopniu niż inne części odzieży było ono wskaźnikiem przynależności etnicznej właścicielek (L. G. Ljapunova 1976, s. 157), prestiżu i statusu społecznego (Ju. Lips 1954, s. 67), wyrażało przekonania religijne posiadając z zasady znaczenie symboliczne (G. Vejs 1875–1879, s. 38, 148, 194).

Okoliczności te skłaniały badaczy do zajęcia się tematyką scytyjskich nakryć głowy, w tym również kobiecych, jeszcze w początku XX wieku. Pierwszym z nich był P. K. Stepanov, badacz zajmujący się historia stroju ruskiego. Po przeanalizowaniu danych ze źródeł pisanych i przedstawień na wytworach toreutyki z kurhanów arystokracji scytyjskiej, wydzielił on trzy typy scytyjskich, kobiecych nakryć głowy: tzw. kokosznik[6], stożkowate nakrycie w typie baszłyka i trzecie – przypominające mitrę (P. K. Stepanov 1915, s. 15–40). Niestety autor nie wykorzystał znanych już w tym czasie materiałów archeologicznych (głównie różnorodnych ozdób metalowych), stanowiących pozostałości nakryć głowy. Ten niedostatek został przez niego naprawiony dwa lata później w artykule napisanym razem z M. I. Rostovcevem, gdzie zostały wykorzystane znaleziska archeologiczne z bocznych pochówków kobiecych w kurhanie Deev i w Wielkim Ryżanowskim Kurhanie. Przedstawiwszy swoją rekonstrukcję w postaci wysokiej czapki o dość złożonej konstrukcji (z przednią częścią wygiętą pod rozwartym kątem i stykającymi się bocznymi płaszczyznami co nadawało jej w widoku z przodu formę stożkowatą), autorzy doszli do wniosku, że u Scytów istniał tylko jeden typ nakrycia głowy – grecko-scytyjski (M. Rostovcev, P. Stepanov 1917, s. 100, tabl. IX:2).

Kilka lat później, rekonstrukcje paradnych nakryć głowy, których pozostałości znaleziono w Čertomlyku przedstawił G. K. Borovka. W odróżnieniu od M. I. Rostovceva i P. K. Stepanova wydzielił on dwa główne rodzaje nakryć: stożkowaty kłobuk[7] i kalaf[8] greckiego typu (G. K. Borovka 1921, s. 169, 182). W ten sposób zostały stworzone podstawy wiedzy na temat możliwości rekonstrukcji scytyjskich nakryć głowy, przy wykorzystaniu zachowanych w grobowcach różnorodnych ozdób niekiedy przymocowanych do (twardego) sztywnego podłoża. Po ukazaniu się tych prac znaleziska archeologiczne, zwłaszcza zidentyfikowane *in situ*, stały się ważniejszym źródłem przy określaniu wyglądu scytyjskich, kobiecych nakryć głowy.

Wzrost zainteresowania tą tematyką zauważa się w początku lat 70-tych XX wieku. Jest oczywiste, że w znacznym stopniu było to związane z ogromną skalą ratowniczych prac wykopaliskowych na tzw. „nowostrojkach" (tj. wielkich inwestycjach) w płd. części Ukrainy. Rozkopano wówczas liczne pochówki scytyjskie, a w niektórych z nich zostały znalezione resztki kobiecych nakryć głowy. W tym czasie o scytyjskich nakryciach głowy z okresu archaicznego pisała V. A. Il'inska (1971, s. 73–79). Rekonstrukcję kobiecych paradnych nakryć głowy znalezionych w grobowcach scytyjskich arystokratek w kurhanach Krasnoperekopskich (nr 2 i 22) w płd. części obwodu chersońskiego, przedstawił też wówczas A. M. Leskov (O. Leskov 1974, s. 80, ryc.67, s. 92–93, ryc. 79–80; A. M. Leskov, R. Rolle 1972, fig. 14, 15, 17). Badacz ten uważał, że należą one do typu partyjskiego (tzn. że są cylindryczne z dolną częścią mającą formę kokosznika). Należy odnotować, że później ten sposób rekonstrukcji został zakwestionowany, jako niedostatecznie podbudowany (B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 198; L. S. Kločko 1982, s. 119). Ogromne znaczenie miało opracowanie przez B.N.Mozolevskiego rekonstrukcji nakrycia głowy scytyjskiej arystokratki („królowej"), znalezionego w nienaruszonym grobowcu kurhanu Tolstaja Mogila koło Ordżonikidze w obwodzie dniepropietrowskim. Szczegółowa rejestracja złotych aplikacji – różnorodnych ozdobnych naszywek nakrycia głowy na miejscu odkrycia, szerokie wykorzystanie wszystkich danych ikonograficznych i analogii w materiałach archeologicznych, pozwoliły autorowi w sposób przekonywujący odtworzyć wspaniałe nakrycie głowy. Miało ono formę wysokiego kala-

[6] Cylindryczne nakrycie głowy przypominające czepiec z nakarczkiem. Termin podany zgodnie z „Wielkim słownikiem rosyjsko-polskim", Warszawa–Moskwa 1970, t.1 (A-O), s. 435.

[7] Wysokie, w tym wypadku stożkowate nakrycie głowy (typ kołpaka).

[8] „Kalaf", „kalatos" – grec. „koszyk". Zgodnie z dawno wysuniętymi sugestiami (L. Stefani 1873, s. 6), prototypem kalafu w środowisku greckim były koszyki z łozy wypełnione płodami ziemi, które zakładały sobie na głowę młode dziewczęta biorące udział w świętach (obrzędach) ku czci bogini Demetry.

fu połączonego z narzutką przymocowaną w jego tylnej części (B. N. Mozolevskij 1978, s. 68–69; B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 198–203, ryc. 133–134). O scytyjskich nakryciach głowy, w tym kobiecych pisała też również w kilku artykułach T. V. Mirošina (1977, s. 79–95; 1980, s. 30–45; 1981, s. 46–49).

Niewątpliwie najwięcej uwagi tej tematyce, poczynając od końca lat 70-tych, poświęca L. S. Kločko (1979, s. 16–28; 1982, s. 118–130; 1982a, s. 37–53; 1986, s. 14–24; L. S. Kločko, Ju. S. Grebenikov 1982, s. 86–96; L. S. Kločko, V. Ju. Murzin, R. Rolle 1991, s. 58–62). Zajmuje się ona nakryciem głowy w kontekście badań nad scytyjskim strojem kobiecym, któremu w efekcie poświęciła też swoją dysertację (L. S. Kločko 1992; 1992a). Jej zasługą jest podjęcie różnych aspektów tego tematu, a zwłaszcza: pogłębienie i rozwinięcie metodyki rekonstrukcji nakryć głowy, głównie przy wykorzystaniu materiałów archeologicznych; stworzenie typologicznej klasyfikacji nakryć głowy oraz utożsamienie formy nakryć głowy i semantyki zdobiących je aplikacji z określonymi grupami wiekowymi i społecznymi kobiet.

Zrekonstruowane tu nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego jest bardzo bliskie (jeśli nie identyczne) okazom zaliczonym do trzeciego wariantu tzw. scytyjskich kalafów wg klasyfikacji L. S. Kločko (1992, s. 7). Chodzi tu o cylindryczne, niewysokie kalafy w kształcie koszyczka. Do niedawna były znane tylko dwa takie znaleziska: z grobu nr 2 w kurhanie 21 koło wsi Kamenka (raj. oczakowski, obw. nikołajewski), datowanego na IV w. przed Chr. (L. S. Kločko, Ju. S. Grebenikov 1982, s. 86–96), oraz z grobu nr 2 w kurhanie 46 w grupie Certomlyk III (tzw. Tat'janina Mogila), obw. dniepropietrowski, datowanego na połowę IV w. przed Chr. (L. S. Kločko, V. Ju. Murzin, R. Rolle 1991, s. 58–62). Z wyglądu, nakrycia te przypominają dość wyraźnie, niewysokie, greckie kalafy, a w szczególności nakrycie głowy z grobowca kapłanki w kurhanie Bolšaja Bliznica na półwyspie tamańskim, datowanego na IV w. przed Chr. (M. I. Artamonov, 1966, tabl. 284, 285, 307).

Kalaf z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego różni się od nakryć głowy z Kamenki i kurhanu Tat'janina Mogila obecnością narzutki i swoistym zestawem aplikacji (zwłaszcza zastosowaniem ozdób o stylistyce geometrycznej). Jeśli chodzi o narzutki, to zazwyczaj towarzyszą one jednak nakryciom głowy (L. S. Kločko, 1992a, s. 58), a ich brak w zespołach z Kamenki i kurhanu Tat'janina Mogila należy raczej uznać za wyjątek niż regułę.

Złote ozdoby kalafu z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego znajdują dobre analogie wśród metalowych pozostałości nakryć głowy znajdowanych w scytyjskich grobach, datowanych na IV w. przed Chr. Dotyczy to przede wszystkim metopidy, zdobionej ornamentem roślinnym. Najbardziej zbliżone diademy odkryto w czterech kurhanach. Dwa z nich (Tat'janina Mogila, gdzie znaleziono analogiczne nakrycie i kurhan nr 22, grób 2 w grupie Krasnoperekopskich kurhanów), zawierały metopidy zdobione w górnej części przeplatającymi się rozetkami i palmetkami, a w dolnej – półowalami (L. S. Kločko, V. Ju. Murzin, R. Rolle 1991, s. 60, ryc.3; O. Leskov, 1974, s. 92, ryc. 78). Trzecia metopida, pochodząca z kurhanu nr 8 koło wsi Vodoslavka, w obw. chersońskim była ornamentowana w górnej części siedmiopłatkowymi rozetkami i kwiatmi lotosu, w dolnej – także półowalami (L. S. Kločko, 1992a, tabl. 5:3). Czwarta, analogiczna taśma została znaleziona w płn.-zach. komorze grobowej kurhanu Čertomlyk. Schemat jej zdobienia jest zasadniczo bliski ryżanowskiemu. W górnej części zdobią ją kwiaty lotosu i pędy aracei, w dolnej – owale (A. Ju. Alekseev, V. Ju. Murzin, R. Rolle 1991, s. 174, 191, nr kat. 98). Przytoczone analogie w pełni obejmują stylistykę zdobienia wąskich, ażurowych taśm z ryżanowskiego nakrycia głowy, mających identyczną dekorację jak diadem-metopida.

Aplikacje w postaci zajęcy, w tym przedstawionych w pozie „przeciwstawnej" (antytetycznej), są nieznane w zestawach nakryć głowy z Kamenki i kurhanu Tat'janina Mogila, wspomnianych już jako analogiczne. Blaszki w kształcie biegnącego zająca ze skulonymi uszami są natomiast znane w zespołach aplikacji z innych nakryć głowy posiadających sztywny szkielet, np. na stożkowatym nakryciu głowy z grobu nr 1 w kurhanie Dedova Mogila, koło wsi Izobilnoe w obw. dniepropietrowskim, datowanym na IV w. przed Chr. (L. S. Kločko 1986, s. 20), i na wysokim kalafie ze wsi Šmal'ki, obw. zaporoźski, z IV w. przed Chr. (L. S. Kločko 1982, s. 124–125, ryc. 5, s. 127, ryc. 6). Bliskie analogie dla ryżanowskich plakietek z zającami pochodzą także z wtórnego pochówka w kurhanie Šulgovka w obw. dniepropietrowskim, datowanego na 330–300 przed Chr. (N. A. Onajko 1970, s. 209, tabl. XLII: 498x). Są one na tyle identyczne, że nie można wykluczyć wykonania ich przy pomocy tego samego stempla. Niestety, ponieważ był to pochówek obrabowany, nie wiadomo jaką funkcję w stroju pełniły blaszki z przedstawieniami zajęcy. Nie jest jasne zwłaszcza, czy w ogóle były związane z nakryciem głowy. W odróżnieniu od ryżanowskiego kalafu w zestawie ozdób paradnych nakryć głowy z Kamenki i kurhanu Tat'janina Mogila nie było trójkątnych blaszek zdobionych „pseudoziarnem", wąskich, długich naszywek z podwieszonymi okrągłymi blaszkami-brzękadełkami, a także okrągłych aplikacji z przedstawieniem Meduzy-Gorgony.

Trójkątne naszywki są jednak znane wśród aplikacji nakryć głowy ze sztywnym korpusem ale o kształcie stożkowatym (kurhan 3 koło wsi Bogdanovka, rej. kachowski w obw. chersońskim i Berdjanskij Kurgan, obydwa datowane na IV w. przed Chr. – L. S. Kločko 1986, s. 17–19). Trójkątne blaszki były zresztą szeroko stosowane do przyozdabiania różnych części stroju scytyjskiego: nakryć głowy, sukni czy obuwia.

Brak jest też analogii dla wąskich taśm z okrągłymi blaszkami-brzękadełkami zastosowanych jako ozdoby nakrycia głowy tak jak to miało miejsce w ryżanowskim kalafie. Stosowanie tego typu zawieszek w charakterze składowych części takich czy innych ozdób jest jednak znane. Przykładem może tu być kurhan nr 2 z grupy tzw. Ljubimowskich kurhanów w obw. chersońskim, gdzie w grobie młodej kobiety znaleziono okrągłą zawieszkę z reliefowym przedstawieniem bogini Kybele, przyozdobioną u dołu żołędziowatymi, a po bokach okrągłymi wisiorkami (O. Leskov 1974,

s. 36, ryc. 27). W kurhanie nr 22 (grobowiec południowy) w grupie Krasnoperekopskich kurhanów, przy pochówku kobiety znaleziono dwa kolczyki w formie złotych kółek, do których było przyczepionych po 10 maleńkich okrągłych wisiorków (O. Leskov 1974, s. 78–79, ryc. 66). W kurhanie Kamenskaja Bliznica w obw. dniepropietrowskim, w obrabowanym grobie, wraz z innymi drobnymi ozdobami został też znaleziony okrągły wisiorek (A. V. Androsov, S. E. Muchopad 1987, s. 65, ryc. 5:11).

Jest charakterystyczne, że o ile dwa pierwsze kurhany datowane są tradycyjnie na IV w. przed Chr., to pozycja chronologiczna kurhanu Kamenskaja Bliznica jest znacznie późniejsza i – przy tym – określona dość precyzyjnie. Wśród pozostałości stypy znaleziono tu bowiem fragment chersoneskiej amfory datowanej na lata 70–60, III-go w. przed Chr. (V. I. Kac 1994, s. 76, tabl. VII:1–16, 2). Są zatem podstawy by cały zespół wiązać z tymi czasami.

Koliste aplikacje z przedstawieniem Meduzy-Gorgony, jako ozdoby kobiecego nakrycia głowy, a szczególnie narzutki, w sposób wiarygodny zarejestrowano tylko raz (17 egz.), w kobiecym pochówku kurhanu Karagodeuašch (Kubań) – grobowcu sindyjskiej arystokracji z IV w. przed Chr. (A. Lappo-Danilevskij, V. Mal'berg 1894, s. 9, 33, 160–161, tabl.III:2). Na wygląd są one bardzo podobne do ryżanowskich, różniąc się od nich tylko mniejszymi rozmiarami[9]. Wzdłuż kraja narzutki naszywano zazwyczaj blaszki o kształcie prostokątnym (np. narzutki z Tolstoj Mogily, Berdjanskogo kurhanu i inne – B. M. Mozolevs'kij 1979, s. 202–203, ryc. 134; L. S. Kločko 1986, s. 19), rzadziej zaś maleńkie, półkuliste guziczki (np. narzutka z Kazennoj Mogily – L. S. Kločko 1982, s. 127, ryc. 2). Ogólnie, blaszki z przedstawieniem Meduzy-Gorgony z zamkniętymi ustami, jako element dekoracji stroju scytyjskiej arystokracji spotyka się również rzadko. Poza kurhanem Karagodeuašch, znane jest tylko kilka takich przypadków. Są to:

1. Kurhan Oguz, datowany na koniec trzeciego ćwierćwiecza IV w. przed Chr. Przedstawienie Meduzy-Gorgony z długimi włosami, przyozdobionymi selerem i bluszczem (N. A. Onajko 1970, s. 207, tabl. XI:1, 500b).
2. Kurhan Šul'govka, wtórny pochówek datowany na 330–300 przed Chr. Aplikacja z wizerunkiem Meduzy, przedstawionej z wieńcem na głowie (N. A. Onajko 1970, s. 207, tabl. XI:1, 498v). Warto tu przypomnieć, iż w tym grobowcu znaleziono też blaszki z przedstawieniem zajęcy w pozie antytetycznej, stanowiące pełne analogie dla aplikacji z Ryżanówki.
3. Deev Kurgan, wtórny pochówek kobiecy datowany na 330–300 przed Chr. Blaszki (100 egz.) z przedstawieniem Meduzy-Gorgony w manierze archaizującej (OAK 1900, s. 32, ryc. 98). Wszystkie wymienione znaleziska w szczegółach różnią się jednak od ryżanowskich. Najlepsze analogie dla aplikacji z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego pochodzą z dwóch zespołów grobowych:
4. Tat'janina Mogila z połowy IV w. przed Chr. Blaszki (10 szt.) zostały tu znalezione wśród ozdób stroju kobiecego (V. Ju. Murzin, S. V. Polin, R. Rolle 1993, s. 91, ryc. 5:13).
5. Kurhan Chomina Mogila, grób nr 3. Znaleziona tu blaszka jest bardzo podobna do ryżanowskich (B. N. Mozolewskij 1973, s. 231, ryc. 37:6, s. 233, ryc. 38). Obecnie datowanie kurhanu Chomina Mogila należy określić na pierwsze ćwierćwiecze III w. przed Chr. (S. Skoryj 1998, s. 130–131).

Jak dotąd nie udało się znaleźć bliskich analogii dla małych, kokardkowatych naszywek z kraja narzutki. W jakimś stopniu nawiązują do nich podłużne, wąskie blaszki (uznawane za dwie maski połączone poprzeczką), znalezione w południowo-wschodniej i północno-wschodniej komorze grobowej kurhanu Čertomlyk (A. Ju. Alekseev, V. Ju. Murzin, R. Rolle 1991, ryc.79, nr kat. 212:21).

Motywy ornamentacyjne z ozdobnych aplikacji naszytych na kalafie z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego z uwagi na charakter, dzielą się na trzy grupy:

- kompozycje roślinne (przeplatane ze sobą; dziewięciolistna rozetka, kwiat lotosu, palmetka i sześciolistna rozetka wpisana w koło), widoczne na „metopidzie" i ażurowych, wąskich taśmach;
- motywy zoomorficzne (dość realistyczne przedstawienia zajęcy zwróconych pyskami do siebie), zastosowane na ażurowych, prostokątnych blaszkach;
- ornamentyka geometryczna (trójkątne blaszki pokryte „pseudoziarnem", taśmy z brzękadełkami zdobione półowalami).

Zestaw aplikacji uzupełniają naszywki zdobiące kraj narzutki. Są to:

- antropomorficzne przedstawienia Meduzy-Gorgony;
- geometryczne w formie, niewielkie, kokardkowate blaszki.

Semantyka kompozycji roślinnych wyraża głównie ideę roślinnego urodzaju, odradzania się sił przyrody (rozetki – znak solarny; kwiat lotosu – spotykany w zestawach symboli urodzaju; palmeta – stary symbol odradzalności sił przyrody). Przedstawienie zająca wchodzi w zestaw symboli żeńskiego bóstwa płodności.W tradycji antycznej to zwierzę było ściśle związane z symboliką erotyczną (S. S. Bessonova 1983, s. 99). W nartyjskim eposie przedstawienie zająca ucieleśnia wyobrażenia o kulcie przodków, wody i urodzaju (E. E. Kuzmina 1977, s. 21).

Trójkąt symbolizuje górę – ekwiwalent drzewa życia. W różnych systemach mitologicznych uosabia on płododajność (plenność) ziemi, a także triadę: życie – śmierć – nowe życie, tj. odrodzenie (V. N. Toporov 1980, s. 273). W końcu, Meduza-Gorgona to chtoniczna istota związana ze światem podziemnym (Mity 1980, s. 315–316). W strukturze symboliki nakrycia głowy z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego jej przedstawienie spełniało rolę apotropejonu – ochrony przed złymi mocami. W ten sposób cały krąg przedstawień, uwzględnionych w zestawie ornamentyki aplikacji nakrycia głowy i narzutki, semantycznie tworzy całość, ucieleśniającą kult urodzaju, a także ochrony przed złymi siłami.

Na szczególną uwagę zasługuje niewątpliwie fakt obecności żeńskiego nakrycia głowy w męskim grobowcu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, przy braku w nim pochów-

[9] Na prawdopodobieństwo zastosowania tych aplikacji w charakterze ozdób narzutki w kobiecym nakryciu głowy, zwrócił uwagę już M. I. Rostovcev (M. Rostovcev, P. Stepanov 1917, s. 89).

ka kobiety. Jak wiadomo, pojedyncze przedmioty uważane tradycyjnie za typowe atrybuty kobiet (np. przęśliki – ciężarki do wrzecion), z rzadka spotyka się również w inwentarzach grobów męskich. Znaleziska części stroju kobiecego w grobach mężczyzn, są jednak zjawiskiem wyjątkowo rzadkim. Jako przykład można wskazać na obecność w wyposażeniu męskiego pochówka Berdjanskiego kurhanu (główny grobowiec) pozostałości dwóch kobiecych nakryć głowy i narzutki na ramiona (Ju. V. Boltrik, E. E. Fialko, N. N. Čerednicenko 1994 s. 147–148; L. S. Kločko 1995, s. 21). Słusznym wydaje się być uznanie takich zjawisk za rodzaj zmodyfikowanego zwyczaju ofiarowywania zmarłym mężczyznom z panujących rodów, żony lub nałożnicy (L. S. Kločko 1995, s. 22), o czym dla wcześniejszych czasów informuje Herodot (IV:71). Inaczej mówiąc, byłby to symboliczny, kobiecy „pochówek" towarzyszący, złożony w myśl zasady „część zamiast całości". Składano przy tym w grobowcu najbardziej charakterystyczną, znaczącą część kobiecego ubioru – nakrycie głowy. Warto tu wspomnieć, iż kalaf uważany jest za część stroju kobiet zamężnych (L. S. Kločko, Ju. S. Grebennikov 1982, s. 95).

Intrygujący jest również problem statusu społecznego osoby, której własnością był kalaf złożony w centralnym grobowcu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. Charakter inwentarzy z kurhanu 41 koło wsi Kamenka i z kurhanu Tat'janina Mogila gdzie znaleziono kalafy podobne do nakrycia głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego dowodzi, że tego typu paradne nakrycia głowy były własnością przedstawicielek zamożnych rodów, nie należących jednak do najwyżej postawionych sfer arystokracji scytyjskiej (L. S. Kločko, Ju. S. Grebennikov 1982, s. 95; L. S. Kločko 1992, s. 7). Z drugiej jednak strony, traktowanie mężczyzny pogrzebanego w centralnym grobowcu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, tylko jako „zamożnego" Scyty, nie wydaje się być słuszne. Wskazują na to: rozmiary założenia grobowego, zestaw i ilość znalezionych w grobowcu przedmiotów, obecność towarzyszącego pochówku przybocznego wojownika wraz z koniem, itp. Wszystko to pozwala uznać w sposób uzasadniony, centralny grobowiec Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego za miejsce pochówku jednego z lokalnych władców scytyjskich („nomarchów") – wodzów kontrolujących jakąś część terytorium w leśnostepowej strefie prawobrzeżnego Podniestrza. Pośrednio, oparciem dla takiej tezy jest też inwentarz bocznego pochówka zapewne wysoko urodzonej Scytyjki, pozostającej niewątpliwie w rodzinnym związku z mężczyzną pogrzebanym w centralnym grobowcu. W skład licznego i różnorodnego wyposażenia wchodził tu także wspaniały cylindryczny kalaf z łukowatym zwieńczeniem przedniej części (fot. 7). Jest to część składowa stroju wysokiej rangi arystokratek scytyjskich, zajmujących bardzo eksponowaną pozycję społeczną. Kalafy tego typu posiadały kobiety pochowane w takich kurhanach jak Čertomlyk, Tolsta Mogila, Deev Kurgan i innych, będące najprawdopodobniej kapłankami znacznych, scytyjskich rodów (S. S. Bessonova 1983, s. 74–76; 1993, s. 5; L. S. Kločko 1992, s. 7). Kobiecy kalaf z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego na tle nakrycia głowy z inwentarza bocznego pochówka wygląda jakby nieco skromniej. Pozwala to postawić tezę, że – być może – stanowił on część stroju należącego do jednej z żon wodza pochowanego w centralnym grobowcu, przy czym – uwzględniając skromniejszy charakter nakrycia głowy – zapewne nie starszej (głównej), a młodszej. Przypuszczenie to ma sens tylko przy zaakceptowaniu twierdzenia o istnieniu poligamii w środowisku scytyjskiej arystokracji (A. M. Chazanov 1975, s. 77–79).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Alekseev A. Ju., Murzin V. Ju., Rolle R.
1991 *Čertomlyk (skifskij carskij kurgan IV v. do n. e.)*, Kiev.

Androsov A. V., Muchopad S. E.
1987 *Skifskij aristkratičeskij kurgan „Kamennaja Bliznica"*, [w:] *Pamjatniki bronzovogo i rannego železnogo vekov Podneprov'ja*, Dnepropetrovsk, s. 54–74.

Artamonov M. I.
1966 *Sokrovišča skifskich kurganov*, Leningrad-Praga.

Bessonova S. S.
1983 *Religioznyje predstavlenija skifov*, Kiev.

Bezsonova S. S.
1993 *Ščodo odnogo skifo-ellins'kogo kul'tu IV st. go n.e.*, [w:] *Doslidžennja starožitnostej Ukraini. Tezi dopovidej naukovoi konferencii Muzeju Istoričnich koštovnostej Ukraini – filialu Nacional'nogo muzeju Istorii Ukraini*, Kiev, s. 5–8.

Boltrik Ju. V., Fialko E. E., Čeredničenko N. N.
1994 *Berdjanskij kurgan*, „RA", nr 3/1994, s. 140–156.

Borovka G. K.
1921 *Ženskie golovnye ubory Čertomlyckogo kurgana*, „IRAIMK", t. I, s. 169–192.

Chazanov A. M.
1975 *Social'naja istorija skifov*, Moskva.

Illins'ka V. A.
1971 *Zoloti prikrasi skifs'kogo archaičnogo uboru*, „Archeologija", nr 4/1971, s. 73–79.

Kac V. I.
1994 *Keramičeskie klejma Chersonesa Tavričeskogo*, Saratov.

Kirilin D. S.
1968 *Trechbratnie kurgany v rajone Tobečikskogo ozera*, [w:] *Antičnaja istorija i kul'tura Sredizemnomor'ja i Pričernomor'ja*, Leningrad, s. 178–188.

Kločko L. S.
1979 *Rekonstrukcija skifs'kich golovnich žinočich uboriv za materialami Červonoperekops'kich kurganiv*, „Archeologija", nr 31, s. 16–28.
1982 *Novye materialy k rekonstrukcii golovnogo ubora skifjanok*, [w:] *Drevnosti Stepnoj Skifii*, Kiev, s. 118–130.
1982a *Skifskie nadlobnye ukrašenija VI–III vv. do n. e.*, [w:] *Novye pamjatniki drevnej i srednevekovoj chudožestvennoj kul'tury*, Kiev, s. 37–53.
1986 *Rekonstrukcja konusopodibnich golovnich uboriv skifjanok*, „Archeologija", nr 56, s. 14–24.
1992 *Skifs'kij žinočij kostjum*, Avtoreferat dis. Kand. Ist. Nauk, Kiev.

1992a *Skifs'kij žinočij kostjum*, Disertacija na zdobuttja včenogo stupenju kandidata Istoričnich nauk, Kiiv.
1995 *Pro odin skifs'kij zvičaj* [w:] *Muzejni citannja. Tezi dopovidej naukovoi konferencii Muzeju Istoričnich koštovnostej Ukraini – filialu Nacional'nogo muzeju Istorii Ukraini*, Kiev, s. 21–23.
Kločko L. S., Grebennikov Ju. S.
1982 *Skifskij kalaf IV v. do n. e.*, [w:] *Materialy po chronologii archeologičeskich pamjatnikov Ukraini*, Kiev, s. 86–96.
Kločko L. S., Murzin V. Ju., Rolle R.
1991 *Golovnij ubir z kurganu Tetjanina Mogila*, „Archeologija", nr 3/1991, s. 58–62.
Koczownicy
1996 *Koczownicy Ukrainy*, red. J. Chochorowski, Katowice.
Kuz'mina E. E.
1977 *Semantika izobraženij na serebrjanom diske i nekotorye voprosy interpretacii Amudar'inskogo klada*, [w:] *Isskustvo Vostoka v antičnosti*, Moskva, s. 16–26.
Lappo-Danilevskij A., Mal'berg V.
1894 *Drevnosti Južnoj Rossii. Kurgan Karagodeuašch*, „Materialy po archeologii Rossii", nr 13, Sankt-Peterburg.
Leskov O.
1974 *Skarbi kurganiv Chersonoščiny*, Kiiv.
Leskov A. M., Rolle R.
1973 *Neue Fund skythischer Schätze*, „Antike Welt", nr 1/1973, s. 35–52.
Lips Ju.
1954 *Proischoždenie veščej. Iz istorii kul'tury čelovečestva*, Moskva.
Ljapunova R. G.
1976 *O proischoždenii obrjadovych uborov aleutov*, [w:] *Pervobytnoe iskusstvo*, Novosibirsk, s. 140–160.
Mirošina T. V.
1977 *Ob odnom tipe skifskich golovnych uborov*, „SA", nr 3/1977, s. 79–94.
1980 *Skifskie kalafy*, „SA", nr 1/1980, s. 30–45.
1981 *Nekotorye tipy skifskich ženskich golovnych uborov IV–III vv. do n. e.*, „SA", nr 4/1981, s. 46–49.
Mify
1980 *Mify norodov mira*, Moskva.
Mozolevskij B. N.
1973 *Skifskie pogrebenija u s. Nagornoe bliz g. Ordžonikidze na Dnepropetrovščine* [w:] *Skifskie drevnosti*, Kiev, s. 187–234.
1978 *Ženskij golovnoj ubor iz Tolstoj Mogily* [w:] *Archeologičeskie issledovanija na Ukraine v 1976–1977 gg. Tezisy dokladov XVII konferencii IA AN USSR*, Užgorod, s. 68–69.
1979 *Tovsta Mogila*, Kiiv.
Murzin V. Ju., Polin S. V., Rolle R.
1993 *Skifs'kij kurgan „Tetjanina Mogila"*, „Archeologija", nr 2/1993, s. 85–101.
OAK
1900 *OAK za 1897 g.*, Moskva.
Onajko N. A.
1970 *Antičnyj import v Pridneprov'e i Pobuž'e v IV–II vv. do n. e.*, „SAI", vyp. D1-27, Moskva.
Rostovcev M., Stepanov P.
1917 *Éllino-skifskij golovnoj ubor*, „IAK", t. 63, s. 69–101.
Skoryj S.
1998 *Osnovy archeologičeskogo datirovanija Bol'šogo Ryžanovskogo kurgana*, „MSROA", t. 19, s. 119–137.
Stepanov P. K.
1915 *Istorija russkoj odeždy*, vyp. I, Petrograd.
Stefani L.
1873 *Kerčenskie drevnosti v imperatorskom Érmitaže*. Vyp. I. *Grobnica žricy Demetry*, Sankt-Peterburg.
Toporov V. N.
1980 *Geometričeskie simvoly* [w:] *Mify narodov mira*, t. I, Moskva, s. 273.
Vejs G.
1875–1879 *Vnešnij byt narodov s drevnejšego do našich vremen*, Moskva.

Wykaz cytowanych skrótów

IAK – Izvestija Archeologičeskoj komisii, Sankt-Peterburg.
IRAIMK – Izvestija Rossijskoj akademii istorii material'neoj kul'tury, Moskva.
RA – Rossijskaja archeologia, Moskwa.
SA – Sovetskaja archeologia, Moskva.
SAI – Svod archeologičeskich istočnikov, Moskva.

Jan Chochorowski, Sergej Skoryj

Die weibliche Kopfbedeckung aus der Zentralbestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka

Zusammenfassung

Die Garnitur von Goldapplikationen, die zur Kopfbedeckung einer Frau gehörten, bildet einen der meist auffallenden Inventarbestandteile der Zentralbestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka. Sie besteht aus 138 Applikationen aus dünnem Blech, die vorwiegend *in situ* unmittelbar auf dem Boden der Grabkammer vorgefunden wurden. Aus dem Charakter und der Verteilung der Applikation dürfte darauf zu schliessen sein, daß hier zwei Teile eines Prachtgewandes: eine Art Mütze und ein Schleier-Umhang niedergelegt worden sind. Die größtenteils erhaltene planigraphische und stratigraphische Anordnung läßt eine glaubwürdige Rekonstruktion der beiden Trachtteile zu.

Die Mütze hatte die Form eines eher niedrigen Kalafs mit zylindrischem, nach oben hin schwach verbreitertem Band und deutlich breiterem Boden und erhielt dadurch eine annähernd pilzförmige Gestalt. Auf versteiftem Überzug aus violettem (oder blauem?) Stoff waren Applikationen aufgenäht, die dem Ganzen ein eindruckvolles Gepräge verliehen. Der untere Bandteil war mit breitem Metopida-Streifen verziert, der eine Art Diadem bildete, wie er gelegentlich auf getrennter Binde, wie z.B. bei der Kopfbedeckung aus dem Kurgan 21 in der Umgebung von Kamenka, getragen wurde. Oberhalb davon wurden schmale Bänder mit ähnlichem Pflanzendekor wie auf der Metopida angebracht, im oberen Teil des Bandes dagegen wurden Bleche mit der Darstellung von Hasen in antithetischer Stellung aufgenäht. Der Kalafrand war am Bodenrand mit einem halbovalförmig verzierten und mit Klapper-Anhängern ausge-

stteten Band versehen. Den Rand des konvexen Bodens zierten Applikationen von dreieckiger Form. Die nächsten Parallelen zu diesem Kalaftyp finden sich unter dem Fundmaterial aus dem Kurgan 21 (Grab 2) bei Kamenka sowie aus dem Grab Nr. 2 im Kurgan 46 der Gruppe Čertomlyk III (sog. Tat'janina Mogila).

Wohl halbkreisförmiges Kopftuch mit einer Seitenlänge von 150 cm bestand aus rotem Stoff. Ihr Rand war mit 34 Scheiben mit der Gorgo-Medusa-Darstellung verziert und mit kleinem kokardenartigem Besatz versehen. Der Bestand der bei der Ausstattung von Mütze und Umhang verwendeten Zierelementen bildet inhaltlich ein Ganzes, das den Fruchtbarkeitskult versinnbildlicht und auch eine magisch-apotropäische Funktion erfüllt.

Die Niederlegung einer weiblichen Prachttracht ins "Fürstengrab" trug wohl den Charakter einer symbolischen Bestattung, eines Ersatzes für die wirkliche Bestattung einer dem Toten zu Lebzeiten nächststehenden Person nach dem Prinzip "ein Teil statt des Ganzen". Der betreffende Kalaftyp wird mit verheirateten Frauen in Verbindung gesetzt, doch legt dessen im Vergleich mit dem hohem Kalaf aus der Frauenbestattung des Groß-Kurgans von Ryžanovka verhältnismäßig bescheidener Charakter eher eine "jüngere" Frau des "Fürsten" als seine Besitzerin nahe.

Ян Хохоровски, Сергей Скорый

Женский головной убор из центральной гробницы Большого Рыжановского кургана

Резюме

Комплект золотых аппликаций женского головного убора является наиболее эффектной частью вещевого инвентаря центральной гробницы Большого Рыжановского кургана. Состоит он из 138 тонких нашивных бляшек, залегающих *in situ* непосредственно на дне погребальной камеры. Характер аппликаций и их расположение позволяют предполагать, что здесь имеются две части парадного головного убора: разновидность шапочки и покрывало-фата. Сохранившееся в большей части планиграфическое и стратиграфическое расположение вещей позволяет осуществить достоверную реконструкцию обоих элементов убора.

Шапочка имела форму невысокого калафа с цилиндрическим легко расширяющимся к верху околышем и значительно более широким донышком, что придавало ей форму, близкую грибовидной. На жестком покрытии из фиолетовой (или голубой?) ткани, были нашиты аппликации, образующие эффектный наряд. Нижнюю часть околыша украшала широкая тесьма, т.н. метопида, являющаяся разновидностью диадемы, которую иногда носили на отдельной повязке, как, например, в головном уборе из кургана 21 около села Каменка. Выше были нашиты узкие ленты с растительной орнаментацией, подобной как на метопиде, в верхней части околыша бляшки с изображениями зайцев. Край калафа у дна был обшит тесьмой, украшенной полуовалами и снабжен шумящими подвесками. Край выпуклого донышка украшала аппликация в виде треугольников. Близкие аналогии этому типу калафа известны среди находок из кургана 21 (погребение 2) у села Каменка и из погребения № 2 в кургане 46 из группы Чертомлык III (т.н.Татьянина Могила).

Полукруглый платок с длиной стороны равной 150 см был скроен из красной ткани. Его край украшали 34 круглые бляшки с изображениями Медузы-Горгоны и окаймляли маленькие бантообразные нашивки. Семантический состав мотивов, используемых в наряде шапки и покрывала, образует целостность, символизирующую культ плодородия, а также выполняющую магическую функцию.

Присутствие в гробнице «князя» женского парадного убора имело характер символического погребения, являясь своеобразной имитацией, олицетворяющей погребение лица, близкого покойному по принципу «часть вместо целого». Считается, что этот тип калафа присущ замужним женщинам, однако его относительно более скромный характер, по сравнению с высоким калафом из женской гробницы Большого Рыжановского кургана, позволяет предполагать принадлежность его «младшей» жене «князя».